

Odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja sa i bez djece s odstupanjima u razvoju

Palikuća, Jelena

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:235685>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za psihologiju

Preddiplomski studij psihologije (jednopedmetni)

Jelena Palikuća

**Odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja sa i
bez djece s odstupanjima u razvoju**

Završni rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru
Odjel za psihologiju
Preddiplomski studij psihologije (jednopedmetni)

Odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja sa i bez djece s odstupanjima u razvoju

Završni rad

Student/ica:

Jelena Palikuća

Mentor/ica:

Mr.sc. Lozena Ivanov

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Jelena Palikuća**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja sa i bez djece s odstupanjima u razvoju** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 21. rujna 2018.

Sveučilište u Zadru
Odjel za psihologiju
Preddiplomski studij psihologije

Jelena Palikuća

Odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja sa i bez djece s
odstupanjima u razvoju
Završni rad

Mentor: mr. sc. Lozena Ivanov

Zadar, 2018.

SADRŽAJ

1.	UVOD	3
1.1.	DEFINICIJA EMPATIJE I POVIJEST NASTANKA POJMA EMPATIJE.....	3
1.2.	ORGANIZACIJSKI MODEL EMPATIJE	5
1.2.1.	Antecedenti.....	5
1.2.2.	Procesi povezani s empatijom	6
1.2.3.	Intrapersonalni ishodi	8
1.2.4.	Interpersonalni ishodi	8
1.3.	RAZVOJ EMPATIJE.....	9
1.4.	EMPATIČKO – ALTRUISTIČKA HIPOTEZA	9
1.5.	DOŽIVLJAJI RODITELJSTVA.....	11
1.6.	DJECA S ODSUPANJIMA U RAZVOJU.....	12
1.7.	PRIMJENJIVOST U SVAKODNEVICI.....	14
2.	PROBLEMI I HIPOTEZE	15
2.1.	ISTRAŽIVAČKI PROBLEMI.....	15
3.2.	HIPOTEZE.....	16
4.	METODA.....	16
3.1.	SUDIONICI.....	16
3.2.	MJERNI INSTRUMENTI.....	17
3.2.1.	Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa (Profaca i Arambašić, 2002).....	17
3.2.2.	Skala emocionalne empatije i skala mašte (Raboteg Šarić, 1991, 1993)	18
3.3.	POSTUPAK	18
4.	REZULTATI.....	18
5.	RASPRAVA.....	23
6.	ZAKLJUČCI	28
7.	LITERATURA.....	28

Sažetak:

Empatija se definira kao svjestan napor da se s nekim podijele njegovi doživljaji, kao i da se točno razumije stanje u kojemu je druga osoba, uključujući njene misli i osjećaje, kao i njihove uzroke. Kad je druga osoba u nevolji, empatija kod opažača će pridonijeti pomažućem ponašanju što onda izaziva zadovoljstvo izvođača. Ova osobina sadrži afektivnu i kognitivnu komponentu. Identifikacija s drugim osobama veća je ako su nam te osobe bliže i sličnije pa možemo pretpostaviti da će empatija u odnosu roditelja i njihove djece biti bitno izraženija nego u nekim drugim tipovima odnosa. Roditeljski stres je averzivna psihološka reakcija na zahtjeve roditeljstva. U nekim prijašnjim istraživanjima utvrđeno je kako je empatičnijim roditeljima znatno smanjen intenzitet roditeljskog stresa. Istraživanja ovog područja omogućuju razvoj učinkovitije pomoći i podrške roditeljima koji doživljavaju intenzivan roditeljski stres ili imaju određene poteškoće u odnosu s vlastitom djecom. Stoga je cilj ovog istraživanja bio utvrditi odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja djece sa i bez odstupanja u razvoju.

U istraživanju je sudjelovala 61 sudionica. Sudionice su bile majke koje imaju (N=30) te one koje nemaju (N=31) djecu s odstupanjima u razvoju. Na prigodnom uzorku majki primijenjen je "Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa" (Profaca i Arambašić, 2002) i "Skala emocionalne empatije" (Raboteg - Šarić, 1991, 1993). Nije dobivena značajna razlika u intenzitetu empatije ni u intenzitetu roditeljskog stresa između ove dvije grupe sudionica. Također nije dobivena značajna povezanost empatije i intenziteta roditeljskog stresa.

Ključne riječi: empatija, roditeljski stres, majčinstvo, djeca, djeca s odstupanjima u razvoju

The relation between empathy and intensity of parenting stress in parents of children with and without developmental disabilities

Summary:

Empathy is defined as a conscious effort aimed at sharing someone's experience, as well as understanding exactly the condition in which the other person is, including their thoughts and feelings and the causes behind them. When the other person is in distress, empathy will contribute to helping behavior, which then provokes the satisfaction of the performer. Empathy consists of an affective and cognitive component.

Identification with other people is greater if said people are closer and more similar to us, hence we can assume that the empathy in parent-child relationships is significantly strong. Parenting stress is an aversive psychological reaction to the demands of parenthood. In some of the previous research, it has been found that parents' empathy significantly lowers the parenting stress. Studying this area enables the development of a more efficient way to help and support parents who experience intense parenting stress, or have certain difficulties in the relationship with their children. Therefore, the aim of this research was to determine the correlation between empathy and the level of stress.

In the research participated 61 respondents. The respondents were mothers who have (N=30), or do not have (N=31) children with developmental disabilities. In a convenience sample of mothers who have, and those who do not have children with developmental disabilities, "Source and Intensity of Parenting Stress Questionnaire" (Profaca, Arambašić, 2002) and "The Emotional Empathy Scale" (Raboteg, Šarić, 1991, 1993) have been applied. A significant difference in the level of empathy and parenting stress intensity has not been established between these two groups. Moreover, a significant correlation between empathy and parenting stress intensity experienced has not been found.

Key words: empathy, parenting stress, mothers, children, children with developmental disabilities

1. UVOD

1.1. DEFINICIJA EMPATIJE I POVIJEST NASTANKA POJMA EMPATIJE

Empatija je središnji konstrukt mnogih teorija o socijalnom ponašanju koji je u interesu velikog broja grana psihologije kao što su klinička psihologija, razvojna psihologija, socijalna psihologija, psihologija ličnosti i slično. Također u interesu je i drugih područja kao što su antropologija, teologija i filozofija. Iz tog razloga teško je definirati empatiju zbog velikog broja različitih pristupa tom pojmu. Općenito govoreći empatija uključuje emocionalne reakcije usmjerene na druge. Uočimo li da nekome treba pomoć, empatičke emocije uključuju simpatiju, sažaljenje, nježnost i slično (Davis, 1983, prema Rijavec, Miljković i Brdar, 2008). Postoji puno definicija empatije, a jedna od opasnosti koju predstavlja puno različitih definicija je mogućnost da se, svaka komponenta koja je u određenoj definiciji isključena, zapostavi u analizi i smatra manje bitnom. Na primjer, ako se na empatiju gleda samo kao na emocionalni odgovor, zapostavlja se kognitivna uloga, no ako se empatija definira kognitivnim vještinama, isključuje se bitna uloga suosjećanja. Naglašava se da postoje dvije komponente empatije: emocionalna i kognitivna (Davis, 1983, prema Rijavec i sur., 2008), stoga je u obuhvatnoj definiciji empatije bitno spomenuti i objasniti obje komponente (Davis, 2018).

Empatija se tako, u psihologiji definira kao 1) kognitivno razumijevanje čuvstava i položaja druge osobe (patnje koju podnosi, situacije u kojoj se nalazi) i 2) emocionalno uživljavanje u osjećaje druge osobe (Hrvatska enciklopedija). Uživljavanje omogućuje gledanje svijeta "tuđim očima" što je posebice važno u svakodnevnom životu i odnosima s drugim ljudima (Hrvatska enciklopedija).

Sada kada se ukratko pojasnio pojam empatije, možemo se osvrnuti na povijest nastanka tog pojma. U odnosima s drugim ljudima skloni smo biti cinični i skeptični. Negativno i ružno ponašanje najčešće smo skloni pripisivati ljudskoj prirodi dok dobrotu, empatiju i druge oblike dobronamjernog ponašanja shvaćamo kao iznimku, a ne pravilo. Ipak, ne iznenađuje da na taj način promatramo ljudsku prirodu kada su nas takvom pogledu učili veliki mislioci više od tri stoljeća (Krznic, 2014).

Adam Smith (1759, prema Davis, 2018) govori da regulacija egoističnog ponašanja ne dolazi iz nekog vanjskog izvora, nego iz unutarnjih ograničenja koje čovjek sam sebi postavlja. Ono što

nas tjera da si postavljamo takve granice upravo je suosjećanje, ili danas više poznat termin empatije. Adam Smith smatra da je suosjećanje bilo koji osjećaj koji je rezultat viđenja drugih ljudi u različitim emocionalnim stanjima. Žaljenje kada osjećaju tugu, sram kada je njima neugodno i radost kada pobijede.

Godine 1859., Charles Darwin govori kako je teorija prirodne selekcije i borbe za opstanak potvrda priče o ljudskoj sebičnosti kao pogonskoj energiji za evolucijsku prošlost (Krznaric, 2014). Također jedan od utjecajnih mislioca u ovom području je i Sigmund Freud. Freud je, kao i Hobbes, vjerovao da ljudi bez nadzora postaju "divlje zvijeri". Njihov ih libido i agresivnost navode na nanošenje boli i borbu s drugima (Krznaric, 2014). Pojam suosjećanja spominje se još u 18. stoljeću i u sklopu moralne filozofije. Iz njega se javlja i pojam empatije koji dolazi od riječi "Einfahlung", prvotno korištenog u njemačkoj etici. Lipps (1926, prema Davis, 2018) je još na samom početku 20. stoljeća prvi taj pojam empatije spomenuo u psihološkom kontekstu, prvo u sklopu optičkih iluzija, a poslije kao proces kroz koji ljudi upoznaju jedni druge. Riječ "Einfahlung", preveo je na engleski Titchener (1909, prema Davis, 2018) i tako je nastala riječ "empathy". I Lipp i Titchener su vjerovali da je u podlozi empatije unutarnji mehanizam imitacije. Lipp (1926, prema Davis 2018) je tvrdio da promatranjem tuđeg emocionalnog stanja, promatrač internalno imitira emocije koje druga osoba osjeća. Na primjer, ako promatra osobu koja je pod stresom, grčit će mišići i slično. Rezultat ovog procesa je proizvodnja slične reakcije kod promatrača. Dijeljenje emocija između promatrača i osobe koja doživljava emociju dovodi do boljeg međusobnog razumijevanja.

Na kraju ovog uvoda bitno je napomenuti da Wispe (1984), u svom članku koji je posvetio razlikama suosjećanja i empatije, govori da su suosjećanje i empatija danas poprilično povezani pojmovi, ali da su proizašli iz različita dva izvora te ih je bitno razlikovati. Ukratko, suosjećanje se odnosi na pojačanu svijest o situaciji u kojoj se netko drugi nalazi. Empatija se odnosi na pokušaj da jedna osoba razumije subjektivna iskustva neke druge osobe. Suosjećanje ima pasivnu ulogu i naglasak je na tome je li promatrač potaknut tuđim iskustvom ili osjeća ono što osjeća akter. Nasuprot tome, empatija je aktivni pokušaj pojedinca da se iznutra "pretvori" u drugu osobu kroz namjerne kognitivne napore (Davis, 2018).

1.2. ORGANIZACIJSKI MODEL EMPATIJE

Empatija po svojoj definiciji sadrži skup komponenata koje imaju utjecaja na doživljaje pojedinca na tuđa iskustva. Te komponente uključuju procese unutar pojedinca te (ne)afektivne odgovore koji proizlaze iz tih procesa (Davis, 2018). Organizacijski model empatije (Davis, 2018) ističe vezu između tih komponenata, koje su nekad zanemarene u drugim modelima, te će u nastavku teksta biti detaljnije objašnjen. Prema ovom modelu, jedna empatička "epizoda" uključuje kognitivnu, afektivnu i/ili ponašajnu reakciju promatrača na situaciju kojoj je izložen. (Davis, 2018).

Unutar procesa stvaranja osjećaja empatije javljaju se četiri povezane odrednice: antecedenti, koji se odnose na karakteristike promatrača, aktera i situacije; procesi, koji se odnose na mehanizme kojima se stvaraju empatički ishodi; intrapersonalni ishodi, koji se odnose na kognitivne i afektivne odgovore nastale u promatraču koji se manifestiraju u obliku njegovog ponašanja usmjerenog k akteru i interpersonalni ishodi, koji se odnose na reakcije ponašanja prema akteru (Davis, 2018). Unutar ovog modela spomenuti su i oblici emocionalnog uzbuđenja koje spominje Hoffman (1984).

1.2.1. Antecedenti

Karakteristike promatrača

Promatrači imaju određene karakteristike koje utječu na procese i ishode situacija, a jedna od njih je kapacitet empatije, odnosno sposobnost uživljavanja u ulogu druge osobe. Za ovu karakteristiku bitna su i prethodna iskustva pojedinca, socijalizacija, shvaćanje vrijednosti. Također ne smijemo zaboraviti ni na individualne razlike u tendenciji za uključivanjem u procese empatije ili doživljavanja empatičkih ishoda (Davis, 2018).

Situacijske varijable

Reakcije promatrača (i kognitivne i afektivne) rezultat su, između ostalog, i situacijskog konteksta. Svaka reakcija kao empatički odgovor uključena je u određenu situaciju kroz dvije dimenzije. Jedna od njih je snaga situacije. Posebno kod afektivnih odgovora, situacije se razlikuju u snazi koju imaju da izazovu reakciju. Na primjer, snažni negativni osjećaji proizašli iz

bespomoćnosti i slabosti imaju veliku snagu u stvaranju odgovora kod promatrača. U takvim izuzetno jakim situacijama važnost drugih varijabli, poput dispozicijskih, se smanjuje. Druga dimenzija je sličnost između promatrača i aktera. Veća sličnost povećava vjerojatnost empatičkog odgovora promatrača bez obzira na to je li promatrač aktivan ili pasivan u toj situaciji (Davis, 2018).

1.2.2. Proces i povezani s empatijom

Druga odrednica organizacijskog modela empatije su specifični procesi koji generiraju empatički ishod kod promatrača. Mogu se identificirati tri široke grupe procesa povezanih s empatijom koji se međusobno razlikuju po stupnju kognitivnog napora koji je potreban za njihovo djelovanje. Ti se procesi smatraju povezanim s empatijom jer se javljaju kad je promatrač izložen situaciji (u kojoj je akter) (Eisenberg i sur., 1991, prema Davis 2018).

Nekognitivni procesi

Neki procesi zahtijevaju jako malo kognitivne aktivnosti. Kao primjer se može navesti plač djeteta u prisustvu druge djece koja plaču. Ovaj fenomen se javlja jako rano u životu tako da nije pod utjecajem učenja nego se smatra urođenim procesom. Hoffman (1984) objašnjava kako taj fenomen nije samo vokalna imitacija onoga što se čuje nego da postoji nešto posebno neugodno u tome kad čujemo zvuk plača. Plač kao empatički odgovor djeteta je snažniji i intenzivniji od običnog plača koji je posljedica određene neugodnosti djeteta. On ovakav način empatičkog uzbuđenja naziva primarna kružna reakcija jer tuđi plač budi kod djeteta reakciju da odgovori plačem kroz urođeni mehanizam otpuštanja (Davis, 2018). Ovaj proces može se povezati i sa tzv. zrcalnim neuronima koji se aktiviraju kada vidimo da netko drugi doživljava određeno iskustvo (npr. osjet boli, ako gledamo kako netko drugi osjeća bol). Ljudi s više zrcalnih neurona više su skloni empatiji. Istraživanja zrcalnih neurona zapravo su usredotočena na afektivnu komponentu empatije iz razloga što se zrcalni neuroni aktiviraju automatski neurološkim putem, a nemaju u podlozi zauzimanje perspektive i nikakve druge kognitivne elemente (Krznaric, 2014). Drugi primjer nekognitivnog procesa je motorna facijalna ekspresija. Odnosi se na tendenciju promatrača da automatski oponaša aktera. U prvom koraku promatrač automatski oponaša motornu mimiku aktera, a zatim se u drugom koraku mehanizmom povratne sprege u promatraču

bude iste emocije povezane s određenim facijalnim ekspresijama. Iako se takva reakcija prije smatrala više namjernim procesom oponašanja kao strategijom za uživanje u osjećaje drugih, noviji pristupi svrstavaju ga u nekognitivni proces (Davis, 2018).

Jednostavni kognitivni procesi

Jednostavni kognitivni procesi, koji se odvijaju tijekom učenja klasičnim uvjetovanjem, zahtijevaju barem minimalnu kognitivnu aktivnost promatrača pa se prema Hoffmanu (1984) one razvijaju poslije jednostavnijih nekognitivnih procesa. Doživljavanje empatije klasičnim uvjetovanjem rezultat je promatranja znakova tuđeg emocionalnog iskustva i simultano doživljavanje istih emocionalnih doživljaja na sebi. Takvi emocionalni znakovi kod drugih postaju uvjetovani podražaji koji onda sami po sebi bude iste emocionalne reakcije i kod nas samih. Dobar primjer takvog empatičkog klasičnog uvjetovanja iz stvarnog života je u odnosu majke i djeteta. Kada majka osjeća stres i anksioznost ona može biti ukočena pri fizičkom kontaktu s djetetom, što dijete osjeća i također može na neki način iskusiti stres. Majčine facijalne ekspresije i verbalni iskazi koji prate njezinu anksioznost mogu postati uvjetovani podražaji koji bude kod djeteta stres iako nema fizičkog kontakta (Spencer, 1870, prema Davis, 2018).

Složeni kognitivni procesi

Ovi procesi zahtijevaju puno više kognitivne aktivnosti. Jedan od tih procesa su, prema Hoffmanu (1984), jezične asocijacije. Promatračeva reakcija se u ovoj vrsti procesa stvara aktiviranjem jezičnih kognitivnih mreža koje onda dalje aktiviraju emocionalne reakcije povezane s vlastitim iskustvima i osjećajima. Empatičku reakciju u ovom slučaju mogu uzrokovati ili opisi kako se osoba osjeća ili opisi događaja. Žrtva ne mora biti prisutna, dovoljna je poruka koja se verbalno prenosi. Međutim, kognitivno najnapredniji proces je zapravo ono što je nazvano zauzimanjem tuđe perspektive i uloge – odnosno pokušaj da se razumije drugoga zauzimajući perspektivu te osobe. To je obično vrlo kognitivno naporan proces koji obuhvaća suzbijanje egocentrične perspektive i aktivno usmjeravanje na tuđu perspektivu. (Davis, 2018; Hoffman, 1984).

1.2.3. Intrapersonalni ishodi

Treća glavna odrednica unutar organizacijskog modela su intrapersonalni ishodi - afektivni i neafektivni odgovori promatrača koji proizlaze iz izloženosti osobi u nevolji. Intrapersonalni ishodi su rezultat prvenstveno različitih procesa objašnjenih u prethodnoj fazi modela.

Afektivni ishodi dalje se dijele u dva oblika: paralelne i reaktivne ishode. Paralelni ishod smatra se afektivnim odgovorom promatrača koji je isti promatranom afektivnom odgovoru aktera. Mnogi autori definiraju empatiju kao afektivnu reakciju koja je sukladna, ali ne nužno ista kao i reakcija aktera. U tom slučaju promatrač doživljava afektivnu reakciju na iskustva drugih koja se razlikuje od promatrane reakcije. Paralelni afektivni odgovor može biti rezultat relativno primitivne motoričke mimike. Međutim, doživljaj emocije ili reaktivnog ishoda koji se razlikuje od akterovog, zahtijeva neku obradu višeg reda kako bi se razumjeli ciljevi aktera. Paralelni ishodi su također više usmjereni na središte i uže područje (npr. samu tjeskobu koju osoba osjeća), a reaktivni ishodi će biti više orijentirani na neke šire odnose (npr. suosjećanje ili ljutnja prema drugima) (Davis, 2018).

Neafektivni ishodi su prvenstveno kognitivni. Jedan od neafektivnih ishoda je točnost procjene tuđih misli, osjećaja i karakteristika drugih ljudi. Procesi empatije također su uključeni u atribucijske prosudbe koje nude promatrači za ponašanje aktera. Na primjer, neki okolni čimbenici i sama situacija više je naglašena samom akteru, a promatraču su, iz njegove perspektive, više izražene osobine aktera (Regan i Totten, 1975).

1.2.4. Interpersonalni ishodi

Zadnja komponenta u ovom modelu sastoji se od interpersonalnih ishoda koja su prema akteru usmjerena ponašanja proizašla kao rezultat prethodne izloženosti istom tom cilju. I kognitivni i afektivni aspekti empatije pridonose povećanju vjerojatnosti da će promatrač ponuditi neki oblik pomoći potrebitim akterima. Kako se iz osjećaja empatije javljaju altruistički motivirana ponašanja prema akteru istraživanja pokazuju da je agresivno ponašanje negativno povezano s empatijom (Davis, 2018).

1.3. RAZVOJ EMPATIJE

Zora Raboteg-Šarić (1993) objašnjava da razvojne razine empatije odgovaraju stadijima kognitivnog razvoja.

Djecu u prvoj godini života karakterizira globalna empatija. Djeca isprva nisu sposobna razlikovati sebe i druge kao odvojene fizičke entitete pa ono što se događa drugima misle da se događa i njima. Drugi oblik je egocentrična empatija koja se javlja nakon 1. godine života, na drugoj razini kognitivnog razvoja. Dijete počinje shvaćati sebe i druge kao odvojene fizičke entitete. Također ima sposobnost empatije bez da misli da je ono samo u nevolji ukoliko je netko drugi u nevolji. Unatoč tome, ne razlikuje dobro unutarnja stanja drugih od vlastitih. Empatija za osjećaje drugih javlja se između 2. i 3. godine života. Dijete je svjesno da se njihovi osjećaji razlikuju od tuđih te prikladnije odgovaraju na znakove osjećaja drugih. Kako se razvija govor, dijete uči empatizirati sa sve složenijim emotivnim stanjima. U kasnom djetinjstvu javlja se i empatija za nečije životne uvjete. Dijete postaje svjesno toga da druge osobe doživljavaju neugodu i zadovoljstva i u širim životnim okolnostima. Sve objašnjene razine empatičkog razvoja imaju vjerojatno sličnu i zajedničku afektivnu komponentu, a o kognitivnoj komponenti ovisi kako će osoba doživjeti i nazvati to emocionalno uzbuđenje. Prema Hoffmanu (1981), kognitivne i afektivne komponente empatije kombiniraju se kako bi izazvale kvalitativno različite doživljaje (Raboteg-Šarić, 1993).

1.4. EMPATIČKO – ALTRUIISTIČKA HIPOTEZA

Altruizam se odnosi na poseban oblik motivacije jedne osobe od koje korist ima neka druga osoba (Batson i sur., 2002, prema Rijavec i sur., 2008), odnosno, to je ponašanje čiji je cilj dobrobit druge osobe. Altruistična osoba spremna je pomoći svima, a ne samo bližnjima. Neki istraživači osporavaju postojanje altruizma tvrdeći da je svako altruističko ponašanje zapravo sebično, no novija istraživanja pokazuju da ipak možemo biti velikodušni prema drugima bez imalo osobne koristi i sebičnosti. Altruističko ponašanje može se potaknuti i izazivanjem empatije (Rijavec i sur., 2008). Pretpostavka da empatičko uzbuđenje potiče altruističku motivaciju naziva se empatičko - altruistička hipoteza. Važan faktor pri razvoju empatičkog

uzbuđenja je faktor privrženosti. Privrženost uključuje relativno trajnu predispoziciju ili orijentaciju prema drugoj osobi (Batson i Shaw, 1991). Najintenzivnija je privrženost majke s njezinim djetetom - tuga pri odvajanju, te osjećaj topline i radosti pri ponovnom susretu (Bowlby, 1969, prema Batson i Shaw, 1991). Kognitivni procesi poput percipirane sličnosti i svidanja mogu doprinijeti privrženosti, ali u osnovi je to afektivna veza. Veza između roditelja i djeteta ima vjerojatno genetsku osnovu. Empatička reakcija pod utjecajem je privrženosti na dva načina. Prvo, što je jača privrženost promatrača s osobom u nevolji, veća je vjerojatnost empatije. Drugo, snaga privrženosti može utjecati na intenzitet empatičke reakcije. Ako promatrač nastoji razumjeti perspektivu druge osobe koja je u nevolji tada je empatička reakcija funkcija dva čimbenika: intenziteta percipirane nevolje i snage privrženosti s osobom u nevolji (Batson i Shaw, 1991).

Smatra se da se javljaju dva tipa posrednih emocija kada vidimo nekoga tko treba pomoć. Jedna od njih je osobni osjećaj tjeskobe i uznemirenosti koji potiče egoističnu motivaciju kako bi se smanjila tjeskoba. Uz njega, javlja se i empatija koja uključuje osjećaje suosjećanja, nježnosti i topline. Iako empatija sa sobom može nositi negativne emocije, empatičko-altruistička hipoteza tvrdi da empatija, za razliku od osjećaja osobne tjeskobe, ne izaziva egoističnu motivaciju nego izaziva altruističku motivaciju usmjerenu prema konačnom cilju smanjenja patnje potrebitih osoba (Batson i Shaw, 1991). Altruizam i emocionalna empatija dvije su međusobno povezane varijable, altruistični pojedinci ujedno su i empatični te spremni pomoći drugima (Slunjski, 2006). Intenzitet altruističke motivacije koju izaziva empatija jednak je intenzitetu empatije koja se osjeća prema osobi u nevolji. Što je veće empatičko uzbuđenje pri gledanju u osobu koja je u nevolji, veća je i motivacija da se ta nevolja smanji. Smanjenje nevolje u kojoj se osoba nalazi ponašanje je koje dobiva socijalnu podršku i koje je samonagrađujuće, te izbjegava socijalne kazne i osjećaj samokažnjavanja. Empatičko - altruistička hipoteza pretpostavlja da su te osobne koristi koje proizlaze iz altruističkog ponašanja neželjene posljedice, a da je glavni cilj pomoć drugome (Batson i Shaw, 1991). Jedan od primjera odnosa gdje se javlja empatija je odnos roditelj - dijete. Možemo pretpostaviti da je empatija između roditelja i djeteta bitno izražena zbog njihove bliskosti te zbog ovisnosti djeteta o pomoći roditelja. Samim time, u takvim situacijama altruistička motivacija potiče pomažuće roditeljsko ponašanje prema djetetu.

1.5. DOŽIVLJAJI RODITELJSTVA

Rani utjecaj okoline značajno pridonosi razvoju osobnosti i riziku od razvoja psihičkih poremećaja te poremećaja socijalnog ponašanja. Ti rani utjecaji obuhvaćaju kvalitetu veze djeteta s osobom koja se o njemu brine (Essau i Conradt, 2006). Odnos roditelj - dijete uključuje veliki raspon doživljaja, emocija i ponašanja. Roditeljstvo podrazumijeva više različitih pojmova koje treba jasno odrediti. Neki od njih su doživljaj roditeljstva, roditeljska briga i roditeljski odgojni stil. Pod pojam doživljaja roditeljstva pripadaju odluka o postajanju roditelja, prihvaćanje roditeljske uloge, postavljanje odgojnih ciljeva te doživljaj vlastite vrijednosti koji proizlazi iz ulaganja napora u odgoj i emocionalnu povezanost s djetetom. Drugi pojam je roditeljska briga koja uključuje rađanje i brigu za djetetov rast, razvoj i život te roditeljske aktivnosti i postupci koji imaju za cilj ostvarenje roditeljske uloge. I na kraju, roditeljski odgojni stil (Bornstein i sur., 1998, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2003).

Subjektivni doživljaj roditeljstva ima značajnu ulogu u razvoju cjelokupnog identiteta pojedinca i razvoja djeteta (Bornstein i sur., 1998, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2003), a opisuje se pomoću tri dimenzije: roditeljsko zadovoljstvo, zahtjevi i stres roditeljske uloge, osjećaj roditeljske kompetencije (Sabatelli i Waldron, 1995, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2003). Roditeljsko zadovoljstvo obuhvaća zadovoljavajući odnos s partnerom i samim djetetom te vlastitu uspješnost u roditeljskoj ulozi. Zahtjevi roditeljske uloge su vanjski pritisci na pojedinca na ostvarenje roditeljske uloge u skladu s očekivanjima i normama okoline, a stres se javlja kao doživljaj pojedinca kada nije u mogućnosti ispuniti zahtjeve roditeljske uloge u skladu s osobnim očekivanjima i normama. Subjektivna roditeljska kompetencija može se definirati kao samoprocjena znanja, vještina, samoefikasnosti i samopoštovanja, ili pak kao osjećaj roditelja da ima nadzor nad procesom djetetova odgoja (Čudina-Obradović i Obradović, 2003).

Roditeljski stres je odbijajuća psihološka reakcija na zahtjeve roditeljstva. To je složen proces koji povezuje zahtjeve roditeljstva, ponašanje i psihološko stanje roditelja, kvalitetu odnosa roditelj - dijete i djetetovu psihosocijalnu prilagođenost. Roditeljski stres je negativan osjećaj prema sebi i djetetu/djeci, koji se izravno pripisuje zahtjevima roditeljstva (Deater-Deckard, 1998). Model stresa koji povezuje zahtjeve roditeljstva, stres u roditeljskoj ulozi i roditeljsko ponašanje je Lazarusov model stresa (Profaca i Arambašić, 2004). Prema ovom modelu, koliko će neka situacija za pojedinca biti stresna, ovisi o kognitivnoj procjeni te situacije (Lazarus i

Folkman, 2004, prema Profaca i Arambašić, 2004). Individualne razlike u doživljavanju roditeljskog stresa ovise o kognitivnoj procjeni zahtjeva svoje roditeljske uloge i procjeni mogućnosti utjecaja na te zahtjeve s obzirom na raspoložive strategije suočavanja. (Deater-Deckard, 1998.). Rana identifikacija stresa u odnosu između djeteta i roditelja i intervencije s ciljem ublažavanja roditeljskog stresa, usmjereni su na smanjivanje učestalosti i jačine emocionalnih i ponašajnih smetnji kod djece (Profaca i Arambašić, 2004).

Kako su uz djecu obično dva roditelja, tako postoje dva subjektivna doživljaja roditeljstva: majčinstvo i očinstvo. Majčinstvo ujedno označava osobno ispunjenje, razvoj i sreću, ali je i izvor najvećeg straha, depresije i tjeskobe. Ono donosi osjećaj ispunjenja ali i ekonomskog tereta, ograničavanja i podređenosti. Zbog toga mnogi smatraju da nije moguće jednostavno definirati majčinstvo, nego da je ono jedinstven doživljaj, poseban i drugačiji za svaku majku (Čudina-Obradović i Obradović, 2003). Neka istraživanja roditeljskog stresa na majkama pokazuju da roditeljski stres majki raste između prve i treće godine djeteta i da su glavni izvori roditeljskog stresa temperament djeteta i pažnja koju dijete zahtijeva od majke (Huwiler, 1998, prema Profaca i Arambašić, 2004). Prema tome, očekuje se da će bilo kakva promjena ili odstupanje od normalnog razvoja djeteta promijeniti doživljaj roditeljstva i biti povezano s intenzivnijim stresom roditelja djece s odstupanjima.

1.6. DJECA S ODSUPANJIMA U RAZVOJU

Djeca s odstupanjima u razvoju djeca su s trajnim posebnim potrebama, a odnose se na urođena i stečena stanja organizma koja zahtijevaju poseban stručni pristup kako bi se omogućilo izražavanje i razvoj sačuvanih sposobnosti djeteta te što kvalitetniji daljnji odgoj i život (NN 23/91, 2005, prema Leutar i Oršulić, 2014). Odstupanja u razvoju uključuju stupnjeve i teškoće u razvoju po kojima razlučujemo osam vrsta odstupanja u razvoju: oštećenje vida - sljepoća i slabovidnost, oštećenje sluha - gluhoća i naglušost, poremećaj govorno - glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, tjelesni invaliditet, mentalna retardacija, poremećaji u ponašanju uvjetovani organskim faktorima ili psihozom, autizam, postojanje više vrsta i stupnjeva teškoća u psihofizičkom razvoju (NN 23/91, 2005, prema Leutar i Oršulić, 2014). Rođenje djeteta s odstupanjima u razvoju jedan je od velikih stresova za obitelj pri čemu se sve više pažnje pridaje i onim "blažim" teškoćama (teškoće učenja, poremećaji pažnje i hiperaktivnost) što onda može

nepovoljno djelovati na odnose roditelja s ostalom djecom koja nemaju odstupanja u razvoju i međusobno na odnos supružnika. Kod rođenja djeteta s odstupanjima u razvoju, svi članovi obitelji su pogođeni tim događajem uključujući svakog člana obitelji koji na svoj način odgovara na tu situaciju (Cvitković, Žic Ralić i Wagner Jakab, 2013). Taj događaj uzrokuje brojne stresne situacije u obitelji, a mogućnost suočavanja ovisi o kapacitetu obitelji, otpornosti na stres, strategijama nošenja sa stresom, crtama ličnosti članova obitelji i prilagođavanju novonastaloj situaciji. Mijenja se dinamika života obitelji te se umanjuje kvaliteta nekih područja obiteljskog života: zdravlje obitelji, financijsko blagostanje, odnosi u obitelji, podrška drugih ljudi i službi, karijera, odmor i rekreacija te uključenost u zajednicu (Brown i sur., 2003, prema Cvitković i sur., 2013). Potrebni su velik angažman roditelja i dodatna financijska sredstva za svakodnevni život (Bulić, 2013, prema Leutar i Oršulić, 2014). Istraživanja roditeljskog stresa kod majki i očeva s djecom s odstupanjima u razvoju pokazuju da je roditeljski stres majki obično veći od stresa njihovih supružnika. Dodatno, te majke doživljavale su veći intenzitet stresa nego majke iz kontrolne skupine (bez djece s odstupanjima u razvoju) (Ostberg, 1998). Ovakvi se rezultati objašnjavaju drugačijom percepcijom stresa roditelja djece sa i bez odstupanja u razvoju. U usporedbi s roditeljima koji nemaju djecu s odstupanjima u razvoju, roditeljima koji imaju djecu s odstupanjima u razvoju teže je ostvariti povezanost s djetetom i prihvatiti izostajanje prikladnog odgovora djeteta na pozitivna roditeljska ponašanja kao što su altruistički motivirana ponašanja potaknuta empatijom (Dyches, Smith, Korth, Roper i Mandleco, 2012). Kao medijator odnosa stresa roditelja djece s odstupanjima u razvoju i roditeljskog nošenja s tim stresom je roditeljska samoučinkovitost. U suprotnosti s prije navedenim, druga istraživanja pokazuju da majke djece s Down sindromom imaju veću razinu percepcije osobne samoučinkovitosti i da nema razlike u roditeljskom zadovoljstvu kod majki sa i bez djece s odstupanjima u razvoju (MacInnes, 2009, prema Osmančević Katkić, Lang Morović i Kovačić, 2017). Majke djece s odstupanjima u razvoju kroz godine pokazuju prilagodbu na odgoj djeteta s odstupanjima (Hanson i Hanline, 1990). Također da se nepostojanje razlike u zadovoljstvu životom može objasniti bolje razvijenim strategijama suočavanja sa stresom roditelja djece sa odstupanjima u razvoju (Osmančević Katkić i sur., 2017). Pozitivno roditeljstvo uključuje osobine roditelja poput topline, responzivnosti, razumijevanja, brige i empatije. Istraživanja pokazuju da je pozitivno roditeljstvo majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju negativno povezano s neprikladnim socijalnim ponašanjima djeteta s odstupanjima i da je pozitivno povezano s kvalitetnom igrom, razvojem jezika i socijalizacijskih vještina kod djece s Down sindromom (Dyches i sur., 2012).

1.7. PRIMJENJIVOST U SVAKODNEVICI

Kako je psihologija znanost u kojoj je jedan od glavnih ciljeva primjena teorijskih spoznaja u svrhu poboljšanja kvalitete života ljudi, u ovom završnom dijelu iznijet će se nekoliko radova kojima ćemo pokušati objasniti zašto je proučavanje ovog područja bitno za širu zajednicu. U istraživanju ovog područja odgoja, obrazovanja i roditeljstva postavljamo si pitanje koje su vrijednosti važne za odgojno - obrazovni sustav. Prema svemu sudeći, društvo se nalazi u odgojnoj krizi koju karakterizira gubljenje moralnih vrijednosti kao posljedica okolnih utjecaja kojima su mladi izloženi u svojoj društvenoj, socijalnoj i kulturnoj sredini (Jukić, 2013). Po rezultatima brojnih istraživanja, jedna je od bitnih odgojnih vrijednosti empatija. Empatični odgojitelji pokazuju više uvažavanja i poštivanja dječjih osjećaja te im pomažu u izražavanju emocija. Takav odnos s odgojiteljem osnova je dobrih odnosa među djecom. Empatičniji odgojitelji, pod pretpostavkom učenja po modelu, kod djece stimuliraju više prosocijalna ponašanja (Ivon i Sindik, 2008). Također, istraživanja pokazuju da je za razvoj kvalitetnih odnosa učenika sa i bez odstupanja u razvoju bitno poticanje razvoja prosocijalnog ponašanja i empatijske brige kao intrinzičnog motiva za prosocijalna ponašanja (Špelić i Zuliani, 2012). Kao što vidimo, empatija je bitan faktor u ostvarenju dobrih međuljudskih odnosa i među djecom, stoga bi bilo dobro raditi na razvoju programa koji će biti usmjereni na razvoj prosocijalnosti i empatije već od "malih nogu" (Špelić i Zuliani, 2012). Jednom razvijena sposobnost empatije ostaje relativno stabilnom karakteristikom osobe i u starijoj životnoj dobi i također donosi dobrobit u odnosima s drugima. Posebno važna empatija je u odnosu roditelj - dijete. Empatija kod roditelja bitan je faktor za razvoj dobre socijalizacije i razvoj adaptivnih, pozitivnih ponašanja kod djece. Pozitivno je povezana sa prilagodbom djeteta i samokontrolom, a negativno povezana s korištenjem negativnih i ignorirajućih strategija odgoja (Brems i Sohl, 1995). Roditelji s visokom razinom empatije osjećaju određenu bol i osjećaj tuge ukoliko vide da je njihovo dijete ugroženo na bilo koji način te onda empatička reakcija potiče ponašanje u svrhu smanjenja nevolje. Nisko empatični roditelji nisu toliko uznemireni ukoliko vide da je njihovo dijete ugroženo te slabije razumiju situaciju u kojoj se dijete nalazi (Feshbach, 1990). Empatija se može poticati i razvijati različitim oblicima terapije i intervencija koje će roditeljima olakšati nošenje s raznim roditeljskim izazovima. Jedan oblik terapije, koji se pokazao korisnim u ovom

pogledu je filijalna terapija igrom. Filijalna terapija je vrsta terapije u kojoj je roditelj koterapeut koji provodi terapiju sa svojim djetetom kroz igru uz vodstvo terapeuta. Filijalna terapija omogućuje roditeljima da razviju dobar odnos sa svojim djetetom te jačaju vještine koje pomažu ostvarenju dobrog odnosa roditelj - dijete te poboljšava međusobno povjerenje (Ljubomirović, Srećković i Rangelov, 2015). Istraživanje u kojoj je na eksperimentalnoj skupini bila primijenjena filijalna terapija pokazuje povećanje intenziteta empatije kod roditelja, veću uključenost i prihvaćanje te značajno smanjenje roditeljskog stresa (Chau i Landreth, 1997). Rezultati istraživanja pokazuju da je pozitivno roditeljstvo, koje uključuje razumijevanje, empatiju i brigu za dijete jednako učinkovito, bez obzira na to imaju li djeca odstupanja u razvoju koja utječu na njegovo kognitivno funkcioniranje ili ne. Također, učinkovitost je jednaka neovisno o tipu odstupanja. Meta-analiza istraživanja o učinkovitosti pozitivnog roditeljstva na razvoj socijalnih odnosa i prilagođenosti djeteta s odstupanjima u razvoju pokazuje da nema razlike u efektu s obzirom na dob djece i da je veći efekt pronađen kod mlađih roditelja (Dyches i sur., 2012). Kako vidimo iz gore navedenog, empatija je bitan faktor u odnosu roditelj - dijete koji može pomoći smanjenje roditeljskog stresa koji nastaje iz svih zahtjeva koje roditeljstvo nosi. Stoga je cilj ovog istraživanja utvrditi odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja djece sa i bez odstupanja u razvoju.

2. PROBLEMI I HIPOTEZE

2.1. ISTRAŽIVAČKI PROBLEMI

1. Ispitati razlike u empatiji između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki djece bez odstupanja u razvoju.
2. Ispitati razlike u intenzitetu roditeljskog stresa povezanog s karakteristikama djeteta (zahtjevnost djeteta, neadaptiranost djeteta i zdravlje djeteta) i ukupnog intenziteta roditeljskog stresa između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki djece bez odstupanja u razvoju.
3. Ispitati postoji li povezanost empatije i intenziteta roditeljskog stresa.

3.2. HIPOTEZE

1. S obzirom na to da se u ovom istraživanju mjeri emocionalna empatija kao emocionalna reakcija usmjerena na druge koja se aktivira ukoliko vidimo da nekome treba pomoć (Davis, 1983, prema Rijavec i sur., 2008) i s obzirom na to da su mala djeca ovisna o pomoći svojih roditelja u svakom pogledu - imala ona ili ne odstupanja u razvoju, pretpostavlja se da neće biti razlike u empatiji između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki s djecom bez odstupanja u razvoju.
2. Prema prijašnjim istraživanjima, majke koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju imaju veći intenzitet roditeljskog stresa nego majke koje nemaju djecu s odstupanjima u razvoju (Ostberg, 1998) pa se takva razlika očekuje i u ovom istraživanju. Iz razloga što su karakteristike djeteta (zahtjevnost djeteta, neadaptiranost djeteta i zdravlje djeteta) na neki način i kriterij za grupiranje ispitanika, pretpostavlja se da će majke koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju doživljavati manji intenzitet roditeljskog stresa nego majke s djecom s odstupanjima u razvoju.
3. Prema prijašnjim istraživanjima (Chau i Landreth, 1997; Brattona i Landretha, 1995), s povećanjem empatije kod roditelja, roditeljski stres se znatno smanjuje pa se tako očekuje negativna povezanost intenziteta empatije i intenziteta roditeljskog stresa.

4. METODA

3.1. SUDIONICI

U istraživanju je sudjelovala 61 sudionica ($M=36,11$, $SD= 4,97$). Sudionice su bile majke djece s odstupanjima u razvoju ($N=31$; $M= 38,16$, $SD= 4,34$) i majke djece bez odstupanja u razvoju ($N=30$; $M= 34$, $SD= 4,75$).

3.2. MJERNI INSTRUMENTI

Sudionice su prije ispunjavanja upitnika o intenzitetu stresa i empatiji dale informacije o svojoj dobi, broju vlastite djece te dobi djece. Također, odgovorile su na pitanje imaju li one dijete s odstupanjima u razvoju te ih se po tom kriteriju svrstavalo u dvije skupine – majke djece sa i bez odstupanja u razvoju.

3.2.1. Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa (Profaca i Arambašić, 2002)

Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa sastoji se od 13 subskala kojima je obuhvaćeno 13 različitih izvora stresa, po jedna subskala za svaki izvor. Upitnik obuhvaća tri šire skupine izvora roditeljskog stresa: 1) karakteristike djeteta: (zahtjevnost djeteta, neadaptiranost djeteta, zdravlje djeteta), 2) interakciju roditelja s djetetom (neispunjena očekivanja od djeteta, vezanost za dijete, discipliniranje djeteta, komunikacija s djetetom) i 3) karakteristike roditelja i njegovu socijalnu mrežu (nekompetencija, nedostatak podrške, ograničenja roditeljske uloge, odnosi sa supružnikom, materijalna situacija, zahtjevi drugih uloga). Autori navode zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike upitnika. Koeficijent unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) za cijeli Upitnik iznosi 0.96. Rezultati ovog upitnika mogu se koristiti kao ukupan rezultat ili kao rezultati pojedinih subskala. U ovom istraživanju korišten je ukupan rezultat i rezultati 3 subskale (zdravlje djeteta, zahtjevnost djeteta i neadaptiranost djeteta) koje pripadaju karakteristikama djeteta kao široj skupini izvora roditeljskog stresa. Autori navode da koeficijenti unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) za subskale iznose: 0,71 za zahtjevnost djeteta, 0,72 za neadaptiranost djeteta i 0,77 za zdravlje djeteta. Svaka subskala sastoji se od 5 čestica, a upitnik se ukupno sastoji od 65 tvrdnji. Svaka pojedina čestica u upitniku ima 4 stupnja odgovora (0-3) pa se prema tome rezultati kreću od 0 do 195. Upitnik je konstruiran za roditelje djece predškolske dobi, no za potrebe ovog istraživanja upitnik se primijenio na majkama djece i nešto starije dobi. Za potrebe ovog istraživanja, upute u upitniku su prilagođene na način da su sudionice prilikom ispunjavanja odgovarale uzimajući u obzir svu djecu koju imaju, a ne samo jedno dijete.

3.2.2. Skala emocionalne empatije i skala mašte (Raboteg Šarić, 1991, 1993)

Skala emocionalne empatije i skala mašte uključuje dvije subskale koje mjere različite aspekte empatičkog doživljaja: Skala emocionalne empatije i Skala mašte. Za potrebe ovog istraživanja, korištena je Skala emocionalne empatije koja mjeri tendenciju emocionalnog reagiranja izazvanu emocionalnim stanjem drugih osoba. Skala sadrži 19 tvrdnji koje opisuju emocionalne doživljaje sukladne emocionalnim doživljajima drugih i osjećaje simpatije prema onima u nevolji. Svaka čestica ima 4 stupnja odgovora (1-4) pa je prema tome najveći mogući rezultat 76 bodova. Veći rezultat na skali znači i veći doživljaj emocionalne empatije. Autorica navodi zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike. Vrijednost Cronbach alpha koeficijenta iznosi 0,83.

3.3. POSTUPAK

Istraživanje je provedeno od prosinca 2017. godine do kraja siječnja 2018. godine. Podaci su prikupljeni "papir-olovka" tehnikom prikupljanja podataka. Sudionice su pronađene preko udruga za djecu s odstupanjima u razvoju, Kabineta za ranu intervenciju u Zadru i Osnovne Škole u Slavenskom Brodu. Sudionicama su podijeljeni upitnici na kojima su točno opisane upute za ispunjavanje Upitnika izvora i intenziteta roditeljskog stresa, Skale emocionalne empatije te nekih demografskih podataka koji su bitni za istraživačke probleme. Sudionice su upitnike nosile kući, tamo ih ispunjavale u roku 3-5 dana i vraćale u ustanove u kojima su ih dobile gdje su onda bili prikupljeni.

4. REZULTATI

Kako je cilj ovog istraživanja utvrditi odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja koji imaju djecu s odstupanjima u razvoju i onih koji nemaju djecu s odstupanjima u razvoju korišteni primjereni statistički postupci kako bi se odgovorilo na postavljene probleme.

U tablicama 1 i 2 prikazani su deskriptivni podaci posebno za sudionice koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju.

Tablica 1: Deskriptivni podaci za majke koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju. (N=30)

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>SD</i>	<i>Asimetrija</i>	<i>Spljoštenost</i>	<i>K-S</i>	<i>P</i>
Dob	30	34,00	26,00	44,00	4,749	0,257	-0,825	0,100	p>.20
Dob djece	30	4,66	1,50	16,00	3,448	2,117	4,417	0,227	p>.10
Empatija	30	59,27	23,00	74,00	0,635	-1,351	1,970	0,140	p>.20
Intenzitet stresa	30	61,10	6,00	136,00	0,502	0,648	-0,364	0,138	p>.20
Intenzitet stresa (zahtjevnost djeteta)	30	6,00	0,00	12,00	0,689	0,163	-1,172	0,119	p>.20
Intenzitet stresa (neadaptiranost djeteta)	30	3,80	0,00	10,00	0,564	0,721	-0,227	0,171	p>.20
Intenzitet stresa (zdravlje djeteta)	30	3,93	0,00	11,00	0,658	0,673	-0,539	0,188	p>.20

U tablici 1 vidljivo je da je prosječna dob majki sudionica s djecom s odstupanjima u razvoju je 34 godine, a prosjek godina djece koje imaju je 4,66. U tablici su još prikazani i deskriptivni podaci za varijable ukupnog intenziteta roditeljskog stresa, empatije i 3 subskale intenziteta stresa (zahtjevnost djeteta, zdravlje djeteta i neadaptiranost djeteta). Uvidom u tablicu, možemo primijetiti kako su rezultati empatije nešto viši te je stoga distribucija negativno asimetrična. Razlog visokom prepoznavanju empatije može biti i socijalno poželjno odgovaranje sudionica. Također, vidljivi su i nešto niži rezultati intenziteta stresa. Upotrebom Kolmogorov – Smirnov testa nisu utvrđena značajna odstupanja od normalne distribucije.

Tablica 2: Deskriptivni podaci za majke koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju (N=31).

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>SD</i>	<i>Asimetrija</i>	<i>Spljoštenost</i>	<i>K-S</i>	<i>p</i>
Dob	31	38,16	30,00	46,00	4,337	0,024	-0,774	0,101	p>.20
Dob djece	31	9,49	5,00	18,50	3,223	0,827	0,344	0,168	p>.20
Empatija	31	59,23	27,00	74,00	0,532	-1,062	2,046	0,111	p>.20
Intenzitet stresa	31	61,16	21,00	110,00	0,446	0,365	-1,145	0,131	p>.20
Intenzitet stresa (zahtjevnost djeteta)	31	5,03	1,00	11,00	0,518	0,529	-0,321	0,150	p>.20
Intenzitet stresa (neadaptiranost djeteta)	31	4,16	0,00	9,00	0,534	0,477	-0,656	0,120	p>.20
Intenzitet stresa (zdravlje djeteta)	31	3,06	0,00	11,00	0,681	1,257	0,459	0,249	p<.05*

U tablici 2 se vidi da je prosječna dob majki sudionica bez djece s odstupanjima u razvoju 38,16 godina, a prosjek godina djece koje imaju je 9,49. Osim tih varijabli, u tablici su prikazani deskriptivni podaci za varijable ukupnog intenziteta roditeljskog stresa, empatije i 3 subskale intenziteta stresa (zahtjevnost djeteta, zdravlje djeteta i neadaptiranost djeteta). Kao i u tablici 1, rezultati na skali empatije teže višim vrijednostima zbog čega je i distribucija negativno asimetrična, dok rezultati intenziteta stresa teže nešto manjim vrijednostima s obzirom na mogući raspon rezultata upitnika. Kolmogorov – Smirnovim testom kod varijable intenziteta stresa (zdravlje djeteta) utvrđeno je odstupanje od normalne distribucije.

U tablici 3 je prikaz deskriptivnih podataka (intenziteta roditeljskog stresa i empatije) za ukupan broj sudionica koje su sudjelovale u ovom istraživanju.

Tablica 3: Prikaz deskriptivnih podataka (intenziteta roditeljskog stresa i empatije) na ukupnom broju sudionica (N=61).

	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>SD</i>	<i>Asimetrija</i>	<i>Spljoštenost</i>	<i>K-S</i>	<i>P</i>
Intenzitet stresa	61	59,246	6,00	136,00	0,470	0,518	-0,685	0,116	p>.20
Empatija	61	61,131	23,00	74,00	0,580	-1,223	1,873	0,112	p>.20

U tablici 3 vidljivi su nešto viši rezultati empatije i niži rezultati intenziteta stresa i na ukupnom broju ispitanika. Prepoznavanje veće empatije kod ispitanica vjerojatno je u nekoj mjeri posljedica i socijalno poželjnog odgovaranja. Gledajući rezultate svih ispitanika, može se reći da sudionice prema ovom upitniku nemaju jak doživljaj intenziteta roditeljskog stresa. Također, distribucije se ne razlikuju značano od normalne.

Iz razloga što su sudionice u ovom istraživanju dosta specifičan, prigodan te homogen uzorak, očekivano je bilo da će se u nekim varijablama dogoditi u određenoj mjeri odstupanje od normalnosti distribucije. Međutim, jedina varijabla za koju je dobiveno značajno odstupanje od normalne distribucije je zdravlje djeteta kao izvor roditeljskog stresa kod majki koje nemaju djecu s odstupanjima u razvoju. Asimetričnosti i spljoštenost distribucija su u granicama prihvatljivih vrijednosti uz izuzetak varijable dobi djece kod majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju. Naime, indeks asimetričnosti iznosi 2,117, a spljoštenosti 4,417 (Tablica 1). Kako se ekstremno odstupajućim varijablama smatraju one čiji je indeks asimetričnosti veći od 3, a indeks spljoštenosti veći od 10 (Kline, 1998), očekuje se da ova odstupanja neće značajnije utjecati na rezultate daljnjih statističkih analiza.

Kako bi se provjerilo razlikuju li se majke koje imaju i one koje nemaju djecu s odstupanjima u razvoju prema svojoj dobi, broju djece i dobi djece kao potencijalno relevantnim karakteristikama napravljeni su t-testovi za nezavisne uzorke za varijable dob i dob djece te hi-kvadrat test za varijablu broj djece. Rezultati su vidljivi u tablici 4.

Tablica 4: Rezultati ispitivanja razlika u dobi i dobi djece sudionica koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju.

	<i>t-test</i>	<i>df</i>	<i>P</i>
Dob	-3,576	59	0,001**
Dob djece	-5,658	59	0,000**

** $p < 0,01$

Utvrđena je statistički značajna razlika u dobi i dobi djece između sudionica koje imaju i sudionica koje nemaju djece s odstupanjima u razvoju. Majke koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju starije su ($p < 0,01$) i imaju stariju djecu ($p < 0,01$) od majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju.

Hi- kvadrat testom utvrđivala se razlika u broju djece kod dvije grupe sudionica. Nije dobivena značajna razlika broja djece između sudionica sa i bez djece s odstupanjima u razvoju ($\chi^2 = 3.034$; $df = 1$; $p > 0.05$).

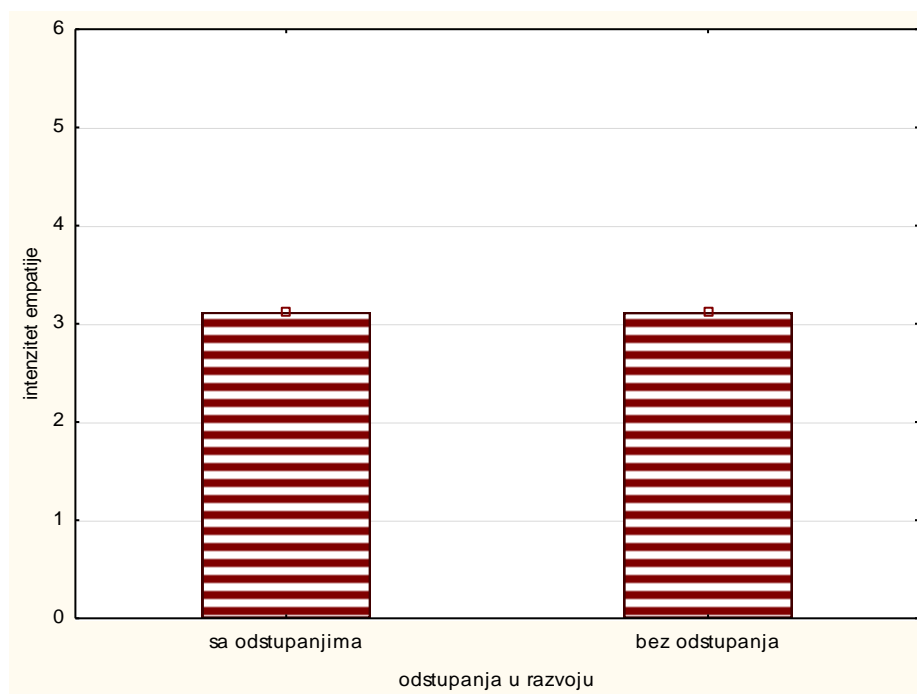
Uporabom primjerenih statističkih postupaka, htjelo se odgovoriti na prva dva postavljena problema ovog istraživanja. Korištenjem statističkog postupka t-test za nezavisne uzorke ispitivale su se razlike u empatiji, ukupnom intenzitetu roditeljskog stresa i intenzitetu roditeljskog stresa kada su se uzele u obzir samo karakteristike djeteta (zdravlje djeteta, neadaptiranost djeteta i zahtjevnost djeteta) između dvije grupe sudionica – majki koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju.

Tablica 4: Rezultati ispitivanja razlika u empatiji, ukupnom intenzitetu stresa i intenzitetu stresa s obzirom na karakteristike djeteta između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i onih koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju (N=61).

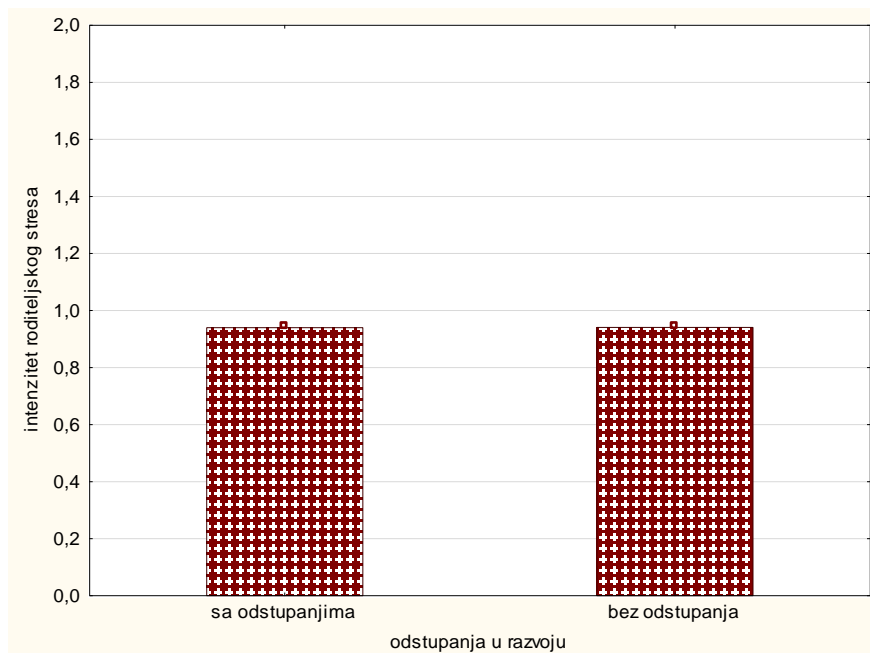
	<i>t-test</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Intenzitet stresa	-0,006	59	0,995
Empatija	0,014	59	0,989
Intenzitet stresa	1,243	59	0,219

(zahtjevnost djeteta)			
Intenzitet stresa (neadaptiranost djeteta)	-0,514	59	0,609
Intenzitet stresa (zdravlje djeteta)	1,013	59	0,315

Pri ispitivanju razlika u navedenim varijablama nije dobivena značajna razlika za oba problema između majki koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju ($p > 0,05$). Rezultati pokazuju da ne postoji značajna razlika u empatiji između dvije grupe sudionica, kao što je vidljivo i iz slike 1. Također, sudionice se ne razlikuju niti u ukupnom intenzitetu niti u intenzitetu stresa povezanim s karakteristikama djeteta (zdravlje djeteta, neadaptiranost djeteta, zahtjevnost djeteta (slika 2)).

Slika 1: Grafički prikaz rezultata razlika u intenzitetu empatije majki koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju.

Slika 2: Grafički prikaz rezultata razlika u intenzitetu roditeljskog stresa majki koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju.

Izračunom Pearsonovog koeficijenta korelacije ispitala se povezanost intenziteta stresa i empatije na cijelom uzorku te tim postupkom odgovarali na treći postavljeni problem ovog istraživanja.

Utvrđeno je da povezanost intenziteta stresa i empatije nije značajna ($r=.03$).

5. RASPRAVA

Literatura iz ovog područja jasno pokazuje važnost kvalitetnog i dobrog odnosa roditelj - dijete u svrhu smanjenja roditeljskog stresa i boljeg međusobnog razumijevanja. Posebno važnim faktorom za razvoj dobrih odnosa te pozitivnih i prosocijalnih ponašanja kod djece je empatija. Roditelji s većom razinom empatije bolje razumiju potrebe svog djeteta i ostvaruju s njim bolji odnos (Eisenberg i Strayer, 1990). Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi odnos empatije i intenziteta stresa kod roditelja djece sa i bez odstupanja u razvoju.

U sklopu istraživanja postavljeno je nekoliko istraživačkih problema. Jedan od njih bio je utvrđivanje razlike u intenzitetu empatije između majki koje imaju djecu sa i bez odstupanja u razvoju. Emocionalna empatija definira se kao emocionalna reakcija usmjerena na druge i aktivira se najčešće ukoliko vidimo da nekome treba pomoć (Davis, 1983, prema Rijavec i sur.,

2008). Postoji nekoliko načina kojima možemo potaknuti empatičku reakciju kod ljudi. Kao što smo i naveli u uvodnom dijelu, jedan od njih je dovođenje osobe u doticaj s osobom koja je u nevolji i stavljanje njih samih u situaciju da razumiju njihove potrebe i motive (Snyder i Lopez, 2007, prema Rijavec i sur., 2008). Drugi način je ukazivanje na sličnost promatrača i aktera u nevolji (Rijavec i sur., 2008). Empatička reakcija funkcija je dva čimbenika: intenziteta percipirane nevolje i snage privrženosti s osobom u nevolji (Batson i Shaw, 1991). Privrženost između djeteta i jedne (najčešće majka) ili više odraslih osoba koje o njemu skrbe javlja se već pri samom rođenju, a poslije se taj odnos privrženosti razvija mijenjanjem odnosa i razvojem djeteta (Petz, 2005). Iz tog razloga očekivano je da će empatija u odnosu roditelj – dijete biti općenito značajno prisutna. Drugi čimbenik koji smo spomenuli je intenzitet percipirane nevolje druge osobe. S obzirom da se istraživanje radilo na maloj djeci koja su općenito ovisna o pomoći svojih roditelja i nerijetko se nalaze u situacijama koje i roditelji i sama djeca percipiraju kao nevolju, može se pretpostaviti da neće postojati razlika u empatiji majki koje imaju djecu bez i onih koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju. Korištenjem primjerenih statističkih postupaka, ova hipoteza je potvrđena. Empatičke reakcije promatrača su rezultat i situacijskog konteksta. Za situacijski kontekst bitna je dimenzija snage situacije. Posebno kod afektivnih reakcija, koje mi u ovom istraživanju i ispitujemo, situacije se razlikuju u snazi koju imaju da izazovu reakciju. Snažni negativni osjećaji proizašli iz bespomoćnosti i slabosti imaju veliku snagu u stvaranju odgovora kod promatrača te se u takvim situacijama važnost drugih dispozicijskih varijabli smanjuje (Davis, 2018). Djeca su u većini situacija slabija bića od odraslih ljudi koji zahtijevaju konstantnu pažnju i pomoć u obavljanju svakodnevnih aktivnosti. Oni se bez prijašnjeg iskustva često nalaze u novim, nesigurnim situacijama kroz koje uče nove vještine. Roditelj je svjestan da dijete nema sva potrebna znanja za određene aktivnosti te da se u tim situacijama nalaze nekoj vrsti nevolje. Tada se u njima javlja snažan osjećaj roditeljske brige i straha koji za sobom povlači i snažnu empatičku reakciju. Roditeljska briga sastavni je dio pojma roditeljstva i uključuje, između ostalog, brigu za djetetovo održanje, život i razvoj (Bornstein i sur., 1998, prema Čudina-Obradović i Obradović, 2003). Iz toga proizlazi da se roditeljska briga javlja postizanjem roditeljske uloge neovisno o karakteristikama djeteta. Prijašnja istraživanja ovog područja nisu se bavila direktno usporedbom empatije majki djece sa i bez odstupanja u razvoju. Više su se bavila utjecajem empatije u sklopu pozitivnog roditeljskog ponašanja na razvoj djeteta. U istraživanju na majkama i njihovoj djeci, efekt pozitivnog roditeljstva na ponašanje djeteta neovisan je o razvojnim i kognitivnim odstupanjima djeteta (Dyches i sur., 2012). Još jedno

objašnjenje ovakvih rezultata može biti i stabilnost empatije. Prijašnja istraživanja (Quince, Parker, Wood i Benson, 2011) pokazuju stabilnost empatije kao osobine kroz godine, što znači da se empatija ne mijenja ili vrlo malo mijenja pod utjecajem promjena u okolini i životnih događaja.

Iz razloga što su prema nekim istraživanjima glavni izvori roditeljskog stresa temperament djeteta i pažnja koju dijete zahtijeva od majke (Huwiler, 1998, prema Profaca i Arambašić, 2004), pretpostavilo se da će majke djece s odstupanjima u razvoju doživljavati ukupno veći intenzitet roditeljskog stresa. Zbog navedenih glavnih izvora roditeljskog stresa, odlučili smo se provjeriti ima li razlike u intenzitetu stresa na subskalama zahtjevnosti djeteta, neadaptiranosti djeteta i zdravlja djeteta između te dvije skupine sudionika s obzirom da se grupe sudionika u našem istraživanju i grupiraju po karakteristikama djeteta, očekivalo se da će razlika postojati, to jest da će majke djece s odstupanjima u razvoju također doživljavati veći intenzitet stresa nego majke koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju. Ove pretpostavke nisu potvrđene i dobiveno je da nema razlike u ukupnom intenzitetu stresa između majki djece sa i bez odstupanja u razvoju te u intenzitetu stresa s obzirom na navedena tri izvora stresa. Ovi rezultati nisu u skladu s prijašnjim istraživanjima koja pokazuju da roditelji djece s odstupanjima u razvoju doživljavaju veći intenzitet stresa nego roditelji djece bez odstupanja u razvoju (Ostberg, 1998) zbog narušenih nekih aspekata kvalitete obiteljskog života i većeg angažmana roditelja u svakodnevnim aktivnostima djeteta (Leutar i Oršulić, 2014). Neka istraživanja, unatoč tome, u skladu su donekle i s našim rezultatima te u njima nije nađena značajna razlika u ukupnom intenzitetu roditeljskog stresa kod majki s djecom s različitim tipovima odstupanja u razvoju. Socioekonomski status, bračni status i osobni problemi (poput ovisnosti) ponekad imaju veću ulogu u stvaranju obiteljskih problema i stresa nego rođenje djeteta s poteškoćama u razvoju (Hanson i Hanline, 1990). Drugi nalazi također potvrđuju da su faktori kao mogućnost izdvajanja vremena za interakciju s djetetom, socijalna podrška bolji prediktori roditeljskog stresa nego karakteristike djeteta (Smith, Oliver i Innocenti, 2001). S intenzitetom stresa koji roditelji doživljavaju povezani su i broj djece koji roditelji imaju i edukacija majki. Broj djece pozitivno je povezan s roditeljskim stresom, a majke s većim stupnjem edukacije zadovoljnije su svojom majčinskom ulogom (Osmančević Katkić i sur., 2017). Prema Lazarusovom modelu stresa, intenzitet doživljenog stresa u nekoj situaciji ovisi o kognitivnog procjeni te situacije (Lazarus i Folkman, 2004, prema Profaca i Arambašić, 2004). Doživljavanje stresa ovisi o procjeni

moćnosti utjecaja na zahtjeve s obzirom na raspoložive strategije suočavanja sa stresom (Deater-Deckard, 1998). Neka istraživanja navode da roditelji djece s odstupanjima u razvoju imaju bolje razvijene strategije suočavanja sa stresom nego roditelji bez djece s odstupanjima u razvoju (Osmančević Katkić i sur., 2017). Možemo pretpostaviti da roditelji djece s odstupanjima u razvoju češće nego roditelji djece bez odstupanja u razvoju traže podršku službi i profesionalnih osoba zaslužnih za pružanje potpore obiteljima s djecom s odstupanjima u razvoju. Kao što smo spomenuli u uvodu, rana identifikacija stresa u odnosu između djeteta i roditelja te rane intervencije s ciljem ublažavanja roditeljskog stresa, smanjuju učestalost i jačinu emocionalnih i ponašajnih smetnji kod djece (Profaca i Arambašić, 2004). Prijašnja istraživanja pokazuju da je medijator odnosa stresa roditelja djece s odstupanjima u razvoju i roditeljskog nošenja s tim stresom roditeljska samoučinkovitost. Majke djece s Down sindromom pokazuju veću razinu percepcije osobne samoučinkovitosti, vjerojatno zbog prilagodbe na situaciju i učenja vještina koje im pomažu nositi se sa situacijom. Istraživanja također ukazuju da nema razlike u roditeljskom zadovoljstvu kod majki djece sa i bez odstupanja u razvoju (MacInnes, 2009, prema Osmančević Katkić i sur., 2017). Možemo pretpostaviti da nešto niže zadovoljstvo životom i veći intenzitet stresa nastupe direktno nakon spoznaje o situaciji u kojoj se nalaze, u ovom slučaju o rođenju djeteta s odstupanjima u razvoju. Kako vrijeme prolazi i kako se stvara odnos privrženosti između majke i djeteta, majke se prilagođavaju na situaciju pa se zadovoljstvo životom vraća na prvotnu razinu, a intenzitet stresa se polako smanjuje. Nepostojanje razlika u roditeljskom stresu vjerojatno možemo jednim dijelom pripisati i preoblikovanju uputa Upitnika za ispitivanje intenziteta roditeljskog stresa na način da majke prilikom ispunjavanja uzmu u obzir svu svoju djecu, a ne samo dijete s odstupanjima u razvoju. Takav način razmišljanja povećava varijabilitet karakteristika djeteta kao izvora stresa kod roditelja. Naravno, važno se osvrnuti i na utvrđene razlike između majki djece sa i bez odstupanja u razvoju koje bi mogle biti povezane s dobivenim rezultatima u ovom istraživanju. Ustanovljeno je da se ove dvije grupe majki ne razlikuju u broju djece koju imaju, ali su majke koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju mlađe i imaju mlađu djecu u usporedbi s majkama koje imaju djecu bez odstupanja u razvoju. Kako se radi o potencijalno relevantnim karakteristikama koje bi mogle biti povezane s intenzitetom doživljenog stresa, rezultate dobivene ovim istraživanjem treba uzeti s oprezom.

Zadnje istraživačko pitanje u ovom istraživanju glasilo je postoji li povezanost intenziteta empatije i roditeljskog stresa kod svih sudionica. Zbog brojnih pozitivnih efekata empatičnosti

roditelja u odnosu roditelj – dijete, zanimalo nas je hoće li intenzivnija empatija olakšati ulogu roditeljstva u obliku smanjenja roditeljskog stresa. Prema rezultatima prijašnjih istraživanja (Chau, Landreth, 1997; Brattona i Landretha, 1995) pretpostavilo se da će rezultati pokazati negativnu povezanost empatije i roditeljskog stresa kod sudionica. Rezultati nisu potvrdili tu hipotezu i nije nađena povezanost tih dviju varijabli. Možemo pretpostaviti to da osjećaj empatije nosi sa sobom i osjećaj tjeskobe i uznemirenosti kada gledamo drugu osobu u nevolji, ali i osjećaj zadovoljstva i topline kada se probudi altruistička motivacija i osobi u nevolji se pomogne (Batson i Shaw, 1991). Kognitivna procjena neke situacije ovisi o tome koliko će ta situacija za pojedinca biti stresna ili tjeskobna (Lazarus i Folkman, 2004, prema Profaca i Arambašić, 2004). Ako pretpostavimo da se svi pojedinci razlikuju u takvim kognitivnim procjenama, rezultati su mogli lako biti pod utjecajem tog faktora u smislu da kod nekih sudionica nevolja njihove djece izazove razumijevanje i zadovoljstvo pruženom pomoći, a kod nekih tjeskobu i strah u takvim slučajevima.

Neki od nedostataka ovog istraživanja, osim premalog broja sudionika, su i neprisutnost istraživača dok se ispunjavao upitnik kako bi sudionici mogli pitati i dobiti pojašnjenja za pojedine čestice te kako bi bili sigurni tko je taj upitnik zapravo ispunjavao. Također jedan od općih nedostataka istraživanja je to što ne možemo biti sigurni jesu li sudionici bili u potpunosti iskreni. Zbog poprilično specifičnog uzorka i otežanog pronalaženja sudionika, bilo je teško doći do sudionika koji bi bili izjednačeni po nekim relevantnim karakteristikama poput dobi, broja djece i dobi djece koju imaju. Pitanja povezana s vlastitom djecom vrlo su osjetljiva tema za sudionice, pogotovo za one sudionice koji imaju djecu s odstupanjima u razvoju pa postoji mogućnost iskrivljavanja odgovora kako bi se stvorila ljepša slika o njima samima i odnosu s djetetom ili nesvjesno iskrivljavanje odgovora kako bi i sebi olakšali prihvaćanje i nošenje s tom situacijom. Kod majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju nije se tražilo da navode o kojoj se vrsti odstupanja radi, tako da tu varijablu nismo uzeli u obzir. U obzir smo u istraživanju uzimali subjektivne procjene postojanja odstupanja u razvoju njihove djece. Buduća istraživanja slična ovom trebala bi uključivati sudionike koji su više izjednačeni po nekim relevantnim karakteristikama i dobro bi bilo da se upitnik ne daje sudionicama kući na rješavanje nego da ga rješavaju pred istraživačem kako bi se izbjegli neki metodološki nedostaci. Također, bilo bi dobro uzimati u obzir sudionice koji na objektivnan način mogu dati odgovor o postojanju/nepostojanju odstupanja u razvoju kod njihovog djeteta.

6. ZAKLJUČCI

1. Nije pronađena razlika u intenzitetu empatije između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki djece bez odstupanja u razvoju.
2. Nije pronađena razlika u ukupnom intenzitetu roditeljskog stresa između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki djece bez odstupanja u razvoju. Također nije pronađena razlika u intenzitetu roditeljskog stresa povezanog s karakteristikama djeteta (zdravlje djeteta, neadaptiranost djeteta i zahtjevnost djeteta) kao izvora roditeljskog stresa između majki koje imaju djecu s odstupanjima u razvoju i majki djece bez odstupanja u razvoju.
3. Nije dobivena značajna korelacija između empatije i intenziteta roditeljskog stresa.

7. LITERATURA

Batson, C. D. i Shaw, L. L. (1991). Evidence for altruism: Toward a pluralism of prosocial motives. *Psychological inquiry*, 2(2), 107-122.

Bratton, S. i Landreth, G. (1995). Filial therapy with single parents: Effects on parental eptance, empathy, and stress. *International Journal of Play Therapy*, 4(1), 61-80

Brems, C. i Sohl, M. A. (1995). The role of empathy in parenting strategy choices. *Family Relations*, 189-194.

- Chau, I. Y.F. i Landreth, G. L. (1997). Filial therapy with Chinese parents: Effects on parental empathic interactions, parental acceptance of child and parental stress. *International Journal of Play Therapy*, 6(2), 75-92.
- Cvitković, D., Žic Ralić, A. i Wagner Jakab, A. (2013). Vrijednosti, interakcija sa zajednicom i kvaliteta života obitelji djece s teškoćama u razvoju. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 49; 10-22
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2003). Potpora roditeljstvu: izazovi i mogućnosti. *Revija za socijalnu politiku*, 10(1), 45-68.
- Davis, M. H. (2018). *Empathy: A social psychological approach*. New York: Routledge
- Davis, M. H., i Franzoi, S. L. (1991). Stability and change in adolescent self-consciousness and empathy. *Journal of Research in Personality*, 25(1), 70–87
- Deater-Deckard, K. (1998). Parenting stress and child adjustment: Some old hypotheses and new questions. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 5(3), 314-332.
- Dyches, T. T., Smith, T. B., Korth, B. B., Roper, S. O. i Mandlco, B. (2012). Positive parenting of children with developmental disabilities: A meta-analysis. *Research in Developmental Disabilities*, 33(6), 2213-2220.
- Feshbach, N. D. (1990). 12 Parental empathy and child adjustment/maladjustment. *Empathy and its development*, 271-290.
- Essau, C.A. i Conradt, J. (2006). Agresivnost u djece i mladeži. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Eisenberg, N., i Strayer, J. (Eds.). (1990). *Empathy and its development*. CUP Archive.
- Hanson, M. J. i Hanline, M. F. (1990). Parenting a child with a disability: A longitudinal study of parental stress and adaptation. *Journal of Early Intervention*, 14(3), 234-248.

Hoffman, M. L. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. *Emotions, cognition, and behavior*, 103-131.

Hrvatska enciklopedija <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17843> Pristupljeno 20. srpnja 2018.

Ivon, H. i Sindik, J. (2008). Povezanost empatije i mašte odgojitelja s nekim karakteristikama ponašanja i igre predškolskog djeteta. *Magistra Iadertina*, 3 (3), 21-38

Jukić, R. (2013). Moralne vrijednosti kao osnova odgoja. *Nova prisutnost* 11, 3, 401-417

Kline, R.B. (1998). Principles and practice of structural equation modeling. New York: The Guilford Press.

Krznaric, R. (2014) Empatija. Zagreb: Planetopija

Leutar, Z. i Oršulić, V. (2015). Povezanost socijalne podrške i nekih aspekata roditeljstva u obiteljima s djecom s teškoćama u razvoju. *Revija za socijalnu politiku*, 22(2), 153-176.

Ljubomirović, N., Srećković, N. i Rangelov, A. (2015). Dječji izraz kroz terapiju igrom. (*Psihijatrija danas*). 47 (2), 93-103

Osmančević Katkić, L., Lang Morović, M. i Kovačić, E. (2017). Parenting stress and a sense of competence in mothers of children with and without developmental disabilities. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53, 63-76. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/193742>

Östberg, M. (1998). Parental stress, psychosocial problems and responsiveness in help-seeking parents with small (2–45 months old) children. *Acta Paediatrica*, 87(1), 69-76.

Petz, B. (2005). *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada slap.

- Profaca, B. i Arambašić, L. (2004). Upitnik izvora i intenziteta roditeljskog stresa. *Suvremena psihologija* 7, 2, 243-260
- Quince, T. A., Parker, R. A., Wood, D. F., i Benson, J. A. (2011). Stability of empathy among undergraduate medical students: a longitudinal study at one UK medical school. *BMC medical education*, 11(1), 90.
- Raboteg-Šarić, Z. (1993). Empatija, moralno rasuđivanje i različiti oblici prosocijalnog ponašanja. Disertacija. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu-Filozofski fakultet.
- Regan, D. T. i Totten, J. (1975). Empathy and attribution: Turning observers into actors. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32(5), 850-856.
- Rijavec, M., Miljković, D. i Brdar. I. (2008). Pozitivna psihologija. Znanstveno istraživanje ljudskih snaga i sreće. Zagreb: IEP-D2
- Slunjski, I (2006). Altruizam, emocionalna empatija i samopoštovanja kod studenata humanističkog i nehumanističkog usmjerenja. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Smith, T. B., Oliver, M. N. i Innocenti, M. S. (2001). Parenting stress in families of children with disabilities. *American journal of orthopsychiatry*, 71(2), 257-261.
- Špelić, A. i Zuliani, Đ. (2013). Uloga prosocijalnosti, empatije i sociometrijskog statusa učenika tipičnog razvoja u socijalizaciji učenih s teškoćama. *Croatian Review of Rehabilitation Research/Hrvatska Revija za Rehabilitacijska Istraživanja*, 49(2).
- Wispé, L. (1986). The distinction between sympathy and empathy: To call forth a concept, a word is needed. *Journal of personality and social psychology*, 50(2), 314.